

Петрова О. М.

ДАНТЕ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОБРАЗОТВОРЧОСТІ

Статтю присвячено систематизації образотворчих коментарів до «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі на історичному просторі XIV–XX століть. Простежено зміну світоглядних моделей митців – ілюстраторів поеми.

На кшталт імені Тараса Шевченка, яке є ледь не генетичною ознакою українства, образу Шота Руставелі – який символізує духовність Грузії, Олександра Пушкіна – як уособлення висоти російської культури, ім'я Данте Аліг'єрі, знайомство з ним – невід'ємна частина європейськості кожної культурної особистості. На початку XXI століття може скластися враження перемоги метушливого життя планети з його війнами, маскультурою, авіакатастрофами, зрадливістю та корумпованістю над інтелектом та духовністю, в першу чергу над академічним знанням. Більшості, для якої ім'я великого флорентійця – лише відлуння почасти незнайомої, хоча й грандіозної минувшини, варто відкрити «Божественну комедію», аби відчуті її позачасову актуальність в могутньому пульсі поетової пристрасності. Геній завжди на часі. Такий Данте. Читати його поему – означає не витратити час, а нарощувати його, розширюючи просторово культурні виміри власного, обмеженого плином часу короткого життя.

Данте творив на зламі Середньовіччя та Проторенесансу. Його релігією був католицизм, його філософією – богослов'я, наукою – схоластика. Для сучасників Данте, які наївно вірили в те, що поет насправді мандрував пеклом, «Божественна комедія» була твором, який наставляє на шлях здобуття блаженства після смерті. Однак поема значно змістовніша очевидних повчального й аналогічного шарів. Вона б і не мала такого довгого побутування в культурі, якби кожне нове покоління, кожна доба не знаходили у Данте аналогій з проблематикою власного життя, навіть із гарячою злободенністю. Не випадково ілюстраторами поеми та її інтерпретаторами були найвидатніші з митців XV–XX ст.: Мікеланджело, Блейк, Роден, Гуттузо, Далі. Могутня публіцистична пристрасність Данте, моральна вимогливість в оцінках світу, церкви, людності, геніальні прозріння майбутнього – пульсуюче життя «Комедії». «Ось вулична пісня "Чистилиця", – шісав І. Мандельштам, – з безладдям її настирливих флорентійських душ, які, по-перше, потребують пліток, по-друге заступництва та кумівства, по-третє – знову пліток» [1]. Це, так би мовити, побутовий шар поеми, завдяки якому флорентійці XIV століття сприймали «Комедію» ледь не як гарячу лінію «актуальної інформації».

Водночас поема Данте дійшла до нас як утопія свободи. Середньовічна за формою, вона водночас містить у собі безліч сенсів: дантівський Рай не лише місце протилежне гріховному Пеклу, а й, і це найголовніше, – символ сходження. Це шлях до свободи. Власне, мандри поета крізь світи Пекла, Чистилиця, Раю – грандіозна картина важкої дороги, яку людина долає, якщо потребує волі. Поезія Данте, як влучно зауважив Й. Мандельштам, «завжди на ходу, в дорозі» [2]. В цьому є зернина, з якої знову й знову кожної доби невпинно поставала потреба досягнути дантівську мудрість. Це той текст, який кожному варто подолати, щоб зрозуміти себе в цьому тексті. Утопія свободи – та вісь, на якій тримається космос Данте. Він римується з нездоланною потребою людства до свободи суспільної, родової, особистої.

Велич поеми наскрізно пронизує інтелектуальне поле європейської культури, бо вона концентрує конгломерат буття людства, суспільства і навіть Космосу. Ерудиція Данте була надзвичайною. Він першим піддав сумніву непорушність середньовічних канонів церкви. Знижуючи образи релігійних авторитетів, Данте підносив значущість аналітичної думки, уславивши античних філософів та поета Вергілія. Відмовившись від латини, Данте почав писати народною мовою. «Божественну комедію» написано на «вольгаре». Данте передбачив відкриття Америки, сформулював суму наукових ідей, згодом підтверджених експериментально. На думку Павла Флоренського, саме Данте пророчо передбачив відкриття неевклідової геометрії Космосу, математику великих мас та простору, теорію відносності. У духовність Європи поет увійшов як предтеча ренесансного гуманізму: до Данте середньовічна література знала лише сакральний образ Богоматері. В «Божественній комедії» Беатріче Портінарі – юнацьке кохання Данте, так би мовити, пересічна містянка, супроводжує його аж до верхніх сходинок Раю. Це вже слідом за Данте Петрарка уславлятиме Лауру, Шекспір – Смагляву леді, Ронсар – Олену. Отже, прославляти Данте здавалося б легко, але складно – адже ніяка риторика до нього не дотягнеться.

Життя Данте Аліг'єрі позначене коротким яскравим часом, кількома роками повного розкриття особистості як поета, політика, дипломата, а далі –

Мікеланджело Буонаротті. За мотивами Дантового Пекла. Деталь фрески «Страшний суд» (1534-1541), «Грішник»

стрімким падінням, конфліктом з політичними силами Флоренції. Більша частина життя пройшла у вигнанні. Екстремальні обставини існування Данте пояснюють загострене відчуття гідності та трагізму, так само, як усвідомлення поетом власної неповторності. Зауважимо, цей творчий та психологічний феномен було сформовано в унікальній свідомості людини на межі XIII-XIV століть, коли поняття особистості в свідомості соціуму не існувало. Ще не відокремившись від слухняного гурту, людина була лише часткою пастви, «вівцею в стаді Божому». Власною трагічною долею Данте заклав підвалини майбутнього європейського індивідуалізму. Не дарма до образу поета з особливим пієтетом ставилися його найближчі (в часі Ренесансу) однодумці, найвеличніші серед великих: Джотто, Рафаель, Ботічеллі, Мікеланджело. Поема Данте завжди сприймалась як великий подвиг творчого духу. Це світ, в якому любов і ненависть, гріх і святість, світ і тінь, тваринна брутальність і райська бесплотність, зойк та молитва існують у міцній матерії терцин, ритмів та рим. Напруженість поетичної мови - основа стилю Данте. Думка поета завжди нагадує зусилля полоненого, який прагне свободи. Динаміка терцин, його буремна пристрасність поеми сугестивна, вони ж унаочнюють позачасовість, навіть актуальність поеми. «Комедія» активізує мислення, розбурхує свідомість, формує потребу активного світосприйняття.

Безумовно, для людини часів модернізму існує певна складність у входженні до тексту XIV століття. Та оволодівши символікою твору, так би мовити,

словником поеми, читач XXI століття буде віддячений шедрами дарами виняткової пристрасності, любові, інтелекту, чаром поетичного слова. Тоді відкриваються аналогії між «пологовими муками» демократії у Флоренції XIV століття та досить незграбними зусиллями демократичного будівництва в Україні на початку XXI століття. Відстань у часі між Данте і нами колосальна - тотожність суспільної практики очевидна. Змінилися імена й назви партій - лишилися незмінними типи людей: гендлярі, зрадники, вбивці, хабарники, лихварі - як у XIV, так і в XXI століттях під одну масть. Отже, читати «Божественну комедію» й уникнути аналогій із сучасністю неможливо. В кожную добу вона промовляла до живої людської думки, провокувала до активної позиції у відкритті незнаних обривів. Саме тим пояснюється безліч образотворчих коментарів «для поеми». Поетичнішим «коментарем» у XV столітті до Данте були ілюстрації Сандро Ботічеллі. Митець не лише зобразив сюжетні колізії, а й передав дух просвітленості, філософію «Чистилиця» і «Раю». З XIV століття і до завершення XX століття «Божественну комедію» ілюстрували понад вісімдесят разів [3]. Кожне покоління митців намагається подолати цю поетичну вершину. Дуже часто цей «духовний альпінізм» наражається на поразку.

Перші ілюстратори Данте - мініатюристи. Вони працювали в монастирських скрипторіях і в маєтках, створюючи для освіченої частини італійських феодалів наївні малюнки - оповідки про мандри поета містичними маршрутами. В мініатюрах «Кодексів» Данте і Вергілій зображені побожними ченцями, а мандрування поета по загробних світах трактується в дусі релігійної легенди (тоді як для самого Данте традиційна форма «мандрування» була тільки засобом висловлення нових ідей).

Ілюстрації Сандро Ботічеллі до трьох пісень поеми Данте, створені між 1495 і 1498 роками й високо оцінені сучасниками, незабаром були забуті, як згодом майже забули самого художника. Важко знайти дві такі різні за творчим темпераментом особистості, як Данте й Ботічеллі. Тим більше варто уваги малюнки Ботічеллі до «Божественної комедії», малюнки художника, що відзначається особливим емоційним чуттям, музичним і водночас драматичним сприйняттям. Сандро Ботічеллі перший в історії ілюстрування відходить від правила додержуватися букви твору і, покладаючись на свою естетичну рефлексію, зосереджує увагу на передачі світлоносності, музичної вібрації вірша. Якщо в ілюстраціях до «Пекла» і деякою мірою до «Чистилиця» він продовжує традицію мініатюристів, то в ілюстраціях до «Раю» художник насамперед прагне передати духовний рух. Мережива його ліній виникає і зникає на малюнку раптово. Ритм і пластичність цих ілюстрацій передають схвильованість художника і викликають відповідне співпереживання глядача. Ботічеллі - перший європейський ілюст-

ратор Данте, який зумів утілити ніби саме звучання вірша в графічній формі.

Майстерність Ботічеллі - генія віртуозної, стрімкої і різноманітної лінії, стала великим досягненням мистецтва доби Ренесансу. Він перший в історії європейської ілюстрації здійснив прорив через сторіччя до принципів ілюстрації, які базуються на творчому діалозі з літературним джерелом - цей принцип став «робочим» тільки в мистецтві ХХ століття. Цим до певної міри пояснюється інтерес і любов до Ботічеллі, заново відкритого в 90-х роках ХІХ ст.

Три наступні сторіччя після доби Ботічеллі майже не залишили нам більш-менш видатних творів, пов'язаних з іменем Данте.

Перший портрет поета приписують пензлю його сучасника, великого художника Джотто ді Бондоне. Натхненністю і спокоєм віє від образу, втіленого на фресці в Палаццо дель Подеста у Флоренції. Джоттівський Данте - увесь самозаглиблений. Лагідні, витончені контури портрета, м'які згортки головного убору, чисті лінії обличчя і вишуканий силует руки, що тримає квітку, створюють образ гармонійний і величний.

Зовсім іншим бачимо поета на фресці «Диспут», написаній Рафаелем через 188 років по смерті поета. Перед нами особистість, яка несе заряд інтелектуальної сили, образ суворий і драматичний. Це Данте, який спізнав кохання і відчай втрати, зазнав гірких страждань і зневіри. Міцно стулені уста, енергійно випнуте підборіддя свідчать про незламну вдачу вічного вигнанця. Портрет Данте є доказом того, як геніально прочитав Рафаель поетову «автобіографію» - його «Божественну комедію».

В епоху Ренесансу епічний розмах «Божественної комедії» зумовив появу циклів фресок Андреа Орканья, Андреа дель Кастаньйо, Домініко ді Мікеліно, Луки Синьйореллі, Мікеланджело Буонаротті, нещадних у відтворенні сцен «Пекла» - це світ сильних особистостей у драматичних конфліктах.

Доба класицизму з її пафосом нормативності не цікавилась Данте. Вольтер вважав поему незграбною, а великого флорентійця позбавленим смаку. Справді, безмежжя пристрасті, пекельних мук і бруду, містичність Раю аж ніяк не могли бути зрозумілими класицистам, для яких «порядок», системність у всіх сферах життя сформульовані як непорушна норма.

Але молоде романтичне мистецтво Європи початку ХІХ ст., повставши проти прозаїчного філістерського життя, звернулося до Данте. 1822 року Ежен Делакруа дебютує картиною «Човен Данте». Сучасники сприйняли її як маніфест нового мистецтва. «Човен Данте» - символ, філософсько-поетичне узагальнення, перейняте духом ренесансного гуманізму. Основну увагу в картині зосереджено на образах Данте і Вергілія, що трактуються з такою силою почуття, яку до Делакруа дантівська тема в мистецтві знала лише в «Страшному суді» Мікеланджело. Делакруа звеличує ідеал романтиків - сильну лю-

Гульєльмо Джиральді. «Паоло та Франческа». Ілюстр. до V пісні «Пекла». «Урбінський кодекс 365. «Божественна комедія». Данте Аліг'єрі» (1478-1482)

дину, героя-бунтівника, охопленого великими пристрастями. В поезії Данте Делакруа знайшов те, чого не міг знайти в сучасному йому суспільстві. Творча спадщина французького художника, що зазнала неабиякого впливу ренесансного мистецтва, визначила розвиток багатьох художників не тільки ХІХ, а й ХХ століття, аж до Ренато Гуттузо.

Після Делакруа романтизм перероджується, проте не втрачає інтересу до Данте. Данте стилізують, перетворюючи італійського поета і його героїв у персонажів середньовічної сентиментальної легенди. Англійський художник Данте - Габріель Россетті (глава школи Прерафаелітів), що присвятив свою творчість розробці дантівської теми, зводить останню до душевної драми.

Першою серйозною спробою ілюструвати Данте в нові часи можна вважати незавершену серію Вільяма Блейка «Пекло». Художник помер 1827 року в Італії самотнім бідарем, але нескореним бунтівником. Непримиренне ставлення до суспільного ладу, що існував у Європі, привело Блейка до Данте. Його ілюстрації, невірні до бентежні, вводять у збурений світ флорентійського поета. Але подібні до жіночих фігури Данте і Вергілія, безпорадні й безвільні, немовби стверджують сумну думку про неможливість знищити зло, про нездійсненність прагнень митця.

У 1861 році з'явилися ілюстрації до «Пекла» Гюстава Доре. Художник працював у період Другої імперії, коли надії романтиків були поховані під убогим самовдоволенням міщанина. В роботах Доре фальшивий пафос переважає над філософ-

*Сандро Боттичеллі. З циклу композицій до «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі.
Рай. Пісня VI. Друге небо (1492-1498)*

ським осмисленням, композиція своєю помпезністю нагадує твори рутинного мистецтва. Але водночас Доре вдалося передати грандіозність обширів пекла, виповнити його невидимим промінням трагічного.

Слід сказати, що Гюстав Доре виданням «Божественної комедії» остаточно повернув ім'я великого флорентійця з майже тривікового забуття. Видання це популяризувало ім'я Данте серед європейських читачів, але й наклало певне творче «табу» на ілюстрування поеми, яка й на сьогодні переважно виходить з ілюстраціями Доре.

Твір великого поета, який повстає проти всього віджилого, мертвотного, знайшов друге життя в революційній Росії, коли інтелігенція у сподіваннях на будівництво світу волі, розуму та демократії почала активно працювати з владою. В 30-х роках, коли стало очевидним агресивне невігластво сталінізму, Данте для митців став духовним притулком, тією «нішею», де інтелект зберігав себе в атмосфері тотального державного нищення.

Володимир Фаворський, ілюструючи 1934 року «Нове життя», намалював портрет молодого Данте - людини Передренесансу, одного з тих, хто перший усвідомив самоцінність людської особистості в атмосфері середньовічних заборон. Цей невеличкий шедевр Фаворського став наріжним каменем радянської Дантеани.

В українській графіці до образу Данте часів «нового солодкого стилю» звертався художник Григо-

рій Гавриленко, який 1965 року, ілюструючи «Нове життя», створив елегічний образ поета. У Г. Гавриленка поет заглиблений у сферу інтимних почувань, він ще не передчуває майбутніх бур, долі вигнання, не знає болісного самоаналізу і розладу між дійсністю та внутрішнім світом. Гавриленків Данте - сама зосередженість і гармонія; у сріблі штрихів і чистоті архаїчного рисунка немовби вібує час і подих поета. Серія ілюстрацій українського художника поділяється на дві частини: до смерті Беатріче і після її смерті. Перший портрет Беатріче вміщено на фронтисписі книжки - це земна кохана Данте. Другий портрет міститься наприкінці книжки, образ більш просвітлений. У його рисах менше земного. Беатріче померла і стала божеством, світлою мрією поета, який присвятив їй своє натхнення.

Портрет Данте Аліг'єрі, виконаний Василем Касіяном, відтворює образ поета в часі між «Новим життям» і «Божественною комедією». На його обличчі вже лежить печаль втрати Беатріче. Касянів Данте сповнений передчуття знегод, які випадають рідному краю. Це образ мислителя, що шукає шляхів до миру і справедливості.

Твори вітчизняних художників, що ілюстрували «Божественну комедію», є визначною сторінкою в історії художньої Дантеани. Для радянських ілюстраторів Данте було важливо осягнути філософський і соціальний зміст «Божественної комедії». За кілька десятків років радянські художники створили ряд робіт, без яких сьогодні вже не можна гово-

1. *Мандельштам О.* Разговор о Данте. М., 1967- С 57.
2. Там само. - С . 10.
3. *Петрова О.* Миниатюры «Урбинского кодекса» // Искусство, - 1973.- № 9; *Петрова О.* Данте Алигьери в истолковании художников («Божественная комедия в изобразительном искусстве 14-20 вв.») Автореферат диссертации кандидата искусствоведения,-М., 1974; *Петрова О.* Советские иллюстраторы Данте // Искусство книги 68/69- Вып. 8.- М., 1975;

Petrova O. M.

DANTE IN CONTEXT OF THE EUROPEAN FINE ART

Article is devoted to the systematization of artistic commentaries to «Divine Comedy» of Dante Alighieri on the historical distance of XIV-XX centuries. Change of the worldview models of artists-illustrators of the poem is traced.